

Світлана Тимків

Тексти св. Василя Великого на іконах, як візуальний наголос на богословській спадщині святого

Svitlana Tymkiv

The texts of Saint Basil the Great on the icons as visual emphasis on the theological heritage of the Saint

The texts on the icons of St. Basil the Great of 15th–19th centuries in Ukrainian iconographic tradition are analyzed.

Keywords: St. Basil, an icon, liturgy, anaphora

Проаналізовано тексти на іконах св. Василя Великого XV–XIX ст. в українській іконографічній традиції.

Ключові слова: св. Василій Великий, ікона, літургія, анафора

В часі поширення ідей Ренесансу в Європі Україна, одна з небагатьох країн східного обряду християнства, сприйняла заміну теократичної моделі світу антропоцентричною.

З XVI ст. в країні змінилися художні уподобання і тепер уже жанри світського живопису, що швидко розвивався, ділилися своїми знахідками з іконографією¹. Оскільки українські іконографічні школи не були суворо регламентовані і не мали цензурного нагляду, малярі в силу власного художнього хисту та богословських знань вносили у постаті святих риси, які не завжди точно відповідали агіографії.

В пантеоні святих в українській традиції найперші місця належать святим Анні, Катерині, Ользі, Варварі, Параскеві, Миколаєві, Василю Великому, Івану Хрестителю, Архістратигу Михаїлу, Андрієві, Димитрію, Йосафату.

Атрибуція деяких з них ніколи не викликає сумніву, а декотрі святі без підписних імен потребують прискіпливої ідентифікації. До останніх належить святий Василій Великий.

Зображення св. Василя Великого (чи то однофігурні, чи – серед Трьох

Святителів) в українському сакральному мистецтві упродовж його тисячолітньої історії побутували в різних техніках виконання й різних іконографічних видозмінах. Показовим є також широкий діапазон функціональних призначень цих зображень у щоденному церковному житті чи літургійній практиці². Архієпископа Кесарії Каппадокійської зображували в одязі архієрея, спочатку у візантійській стилістиці, а в XVII–XVIII ст. – в образі тогочасного православного служителя церкви. Характерною рисою святого була довга темна борода. Проте ці ознаки були властиві й іншим святым.

Спробуємо в цій розвідці проаналізувати написи на іконах XV–XIX ст. св. Василя Великого. Джерелом для ілюстрацій послужила робота Олега Сидора «Святий Василій Великий в українському мистецтві».

В усталеній традиції Святий зображується найчастіше з книгою або сувоєм (згортком), рідше з посохом і хрестом, чашею. Це вказує на історичну особу св. Василя – автора Літургії, яка з літургією Івана Златоустого належить до найголовніших богослужбових текстів у східній церкві, та інших вагомих богословських праць. До них належать: догматичні твори – «Проти Євномія», «Про святого духа», екзегетичні – «15 бесід на псалми», «Бесіди на Шестиднів», аскетичні – «Моральні правила», «Чернечі правила», а також бесіди на різні теми та епістолярна спадщина.

Тексти, відображені на іконах, можна поділити на дві групи.

До першої належать уривки літургії. Найчастіше трапляється напис слів анафори літургії Василя Великого. Анафора – найдавніша, найважливіша частина літургії, під час якої відбувається перетворення (переістотлення – сутнісне перетворення) хліба і вина в тіло і кров Ісуса Христа. Розрізняють кілька видів анафори. Та, яка входить до складу літургії Василя Великого, належить до західно-сирійського виду і є значно довшою і багатшою за змістом, ніж анафора літургії Івана Златоустого.

Євхаристійний канон (ще одна назва анафори) складається з кількох частин. Перша – *institutio* – розповідь про тайну вечерю і установа тайнства Євхаристії з читанням установчих слів: «Прийдіть, майте сие есть тьло мое» (українською мовою – прийміть, споживайте – це є Тіло Моє) Повний текст: «Дасть своїм ученикам і апостолом, рекше: Прийдіте, ядіте се есть тіло моє». Ця частина літургії покликається на Євангеліє від Марка 14:22: «Як вони ж споживали, Ісус узяв хліб, і поблагосло-

вив, поламав, і дав їм, і сказав: «Прійміть, споживайте, це тіло Моє!» (пер. Огієнка). Цей текст найчастіше трапляється на іконах.

Найраніше відомий на іконі «Святі апостол Петро і Василій Великий» (друга чверть XV ст. з с. Лисятичі Долишні, Стрийщина)³, пізніше на гравюрі титульного аркуша «Службника» Андрія Голоти (Почаїв, 1735)⁴, на лівому одвірку царських врат кінця XVIII ст. (Галичина) з колекції І. Панамарчука (Київ)⁵. Такий самий текст на волинській іконі 1745 р. Томаша Михальського⁶ і на однофігурній іко-

*Іл. 1. Василій Великий.
Барельєфі з поліхромним розписом.
Львівський музей історії релігії*

ні святого Василя Великого з Львівського музею історії релігії⁷ – барельєфі з поліхромним розписом (іл. 1). Походить цей твір із церкви Воздвиження Чесного Хреста (1888) села Бистриця Дрогобицького району і датується XIX ст. Особливість згаданої ікони полягає в техніці виконання. Подібні барельєфні зображення були рідкісними в українському мистецтві. На іконі відсутній підпис. Для ідентифікації святого було приділено увагу загальній іконографії та надпису на книзі, яку він тримає у лівій руці. До уривків з літургії також належить напис: «Вонми, Госпо-

ди Иисусе Христе, Боже наш, от святого жилища Твоего, и от престола славы Царствия Твоего, и прииди во еже освятити нас, иже горе со Отцем седяй». Це Молитва по поставленні святих тайн Літургії Передосвячених дарів. Авторство первинно приписувалось Василію Великому, з XVI ст. в текстах автором зазначають Григорія Двоєслова Великого. Цей напис виявлено на іконі XVIII ст. з району Коропця (біля Бучача)⁸.

На іконі «Літургія св. Василя Великого» Юліана Собуцького 1775 р. (Галичина)⁹ перед святим розгорнута книга з фрагментом Літургії: «Зі страхом Божим, вірою і любов'ю приступіть. Благословен, хто йде в ім'я Господнє. Бог Господь і з'явився нам». Ці слова Літургії стосуються початку причащення як звернення диякона і відповідь парафіян.

До другої групи належать одиничні варіанти наступних текстів. У стінописі купола храму Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври на іконі святого¹⁰ прописаний текст: «Єдино Божество, єдино...». Ці слова посилаються до книг проти аріан «Проти Євномія», «Про святого духа», в яких йшлося про «три іпостасі в єдиній сутності», що на йшло узаконення в символі віри на Нікейському соборі.

У сцені Літургії святого Івана Златоуста у святилищі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври на іконі¹¹ святого об'ємний вицяг: «Блюди кому предстоиши и како служишии кому давши причащение... Сгда сам Христос рече о хлебе сие есть тело мое хто дерзне о сие усомневаться...» (Іоан. II, 1, 10). Це слова зі звернення, складеного Василієм Великим 375 р., до священника, який готується служити літургію¹².

На іконі кінця XVIII ст. зі села Річки (Косівщина, на Івано-Франківщині)¹³ – уривок з тропаря святителю Василію Великому: «Во всю землю изыде вещание твое...».

У п'ятому повчанні до молоді (День перший) святий наводить слова Євангелії: «Тако да просветится свет ваш пред человеки, яко да видят ваша добрая дела, и прославят Отца вашего, Иже на небесех» (Мф.5;16). Цей текст відтворений на іконі XVIII ст. з колекції «Студіону»¹⁴.

Серед тих ікон Святого святителя, які не дійшли до нинішнього дня, слід зазначити два зображення на стінах в Успенському соборі Києво-Печерської лаври: перше – на хорах в ряду достойників чернечих орденів, і в тому контексті святий Василій зображений зі згортком, на якому цитата з його послання до Григорія Богослова про чернечий устрій; друге – на вході до собору в числі Трьох Святителів з хартією в руках

про єретиків, як свідчення ролі Святого в розрішенні аріанської кризи¹⁵. На жаль, точні тексти не вдалось відновити.

В «Ерминии или Наставлении в живописном искусстве...» в розділі «Святые иерархи внешний вид их и надписания» є такі рекомендації: Святий Василій, з сивиною в довгій бороді і з дугоподібними бровами, тримає хартію зі словами: «Никтоже достоин от связавшихся плотскими похотьми»¹⁶. Це початок молитви великого входу Літургії Василя Великого. Подибується виключно в російській іконографії.

У гравюрі «Родовідне дерево св. Василя Великого» Адама Гочемського¹⁷ автор використовує польську мову, перелічуючи праці Святого: устава, закон, писання.

У підсумку проаналізовано 261 зображення святого Василя Великого. З них із закритою книгою виявлено 178 типів, з текстовим супроводом – 20 зображень. В житійних сценах, на розгорнутих книжках трапляється імітація рукопису в силу мініатюрного живопису – як на іконі першої половини з села Довгого (Калущина), на медальйоні царських врат другої половини XVIII ст. зі с. Токів (Тернопільщина)¹⁸. Єдиного канону напису не існує як в одиничних іконах, так і в композиціях Трьох Святителів. В останніх надibuємо тексти на книгах Івана Златоустого, Григорія Богослова, при закритій книзі Василя Великого (перша половина XVIII ст., с. Єзупіль біля Галича)¹⁹; тільки Григорій Богослов з текстом (кінець XVI – початок XVII ст., м. Долина (Івано-Франківщина)²⁰. У статті подано найпоширеніші тексти і посилання на них. З цього можна висувати, що в у християн особа святого найперше асоціювалася з писемною діяльністю і архієрейським статусом. У народній іконографії найчастіше використано текст анафори літургій, у професійному живописі – фрагменти чернечих уставів, настанов та антиаріанські вислови. Слід зазначити, що звернення художників до слів анафори – квінтесенція літургійного богослов'я Східної церкви відзначає їхнє глибоке розуміння, свідоме чи підсвідоме, найголовніших моментів богослужбового процесу.

- ¹ Вакульницька Лариса. Українська ікона: чим відрізняється від російської та історія розквіту й зникнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article /editorial/read/47408/Ukrajinska_ikona_chym_vidriznajtetsa_vid_rosijskoji_ta.
- ² Сидор О. Святий Василій Великий в українському мистецтві. – Львів: Місіонер, 2008. – С. 35.
- ³ Там само. – С. 122.
- ⁴ Там само. – С. 414.
- ⁵ Там само. – С. 414.
- ⁶ Там само. – С. 55.
- ⁷ Правила Православної Церкви съ толкованіями Никодима, єпископа Далматинско-Истрійскаго. Том II. – приложеніє къ журналамъ: «Церковный вѣсникъ» и «Христіанское Чтеніе». – СПб.: Изданіе С.-Петербургской Духовной Академіи, 1912. – С. 118.
- ⁸ Сидор О. Святий Василій Великий в українському мистецтві. – С. 254.
- ⁹ Там само. – С. 267.
- ¹⁰ Там само. – С. 89.
- ¹¹ Там само. – С. 90.
- ¹² Правила Православной Церкви съ толкованіями Никодима, єпископа Далматинско-Истрійскаго. Том II. – приложеніє къ журналамъ: «Церковный вѣсникъ» и «Христіанское Чтеніе». – СПб.: Изданіе С.-Петербургской Духовной Академіи, 1912. – С. 613-614.
- ¹³ Там само. – С. 274.
- ¹⁴ Там само. – С. 276.
- ¹⁵ Жолтовський М. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. – Київ, 1978. – С. 16-31.
- ¹⁶ Ерминія, 1868 – Ерминія, или наставленіе в живописном искусствѣ, составленное іеромонахом и живописцем Дионисіем Фурноаграфіотом в 1701-1733 годах. Перевод єпископа Порфірія (Успенскаго) // <http://azbyka.ru/otechnik/ikona/erminija-ili-nastavlenie-v-zhivopisnom-iskusstve-sostavlennoe-ieromonahom-i-zhivopistsem-dionisiem-furnoagrafiotom>.
- ¹⁷ Сидор О. Святий Василій Великий в українському мистецтві. – Львів: Місіонер, 2008. – С. 428.
- ¹⁸ Там само. – С. 169, 354.
- ¹⁹ Там само. – С. 177.
- ²⁰ Там само. – С. 150.